

PATAKI JENŐ (1857–1944):

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ADALÉKOK ERDÉLY ORVOSTÖRTÉNETÉHEZ

A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István

Orvosírók

A műfordító orvos: Zoltán József¹ 1712–1763

Szelíd természetű, józan gondolkozású, nyájas modorú, becsületes munkása volt a XVIII. század orvosi rendjének. Élete nem volt színes, de csendes elvonultságában dolgozott a közügy terén embertársai javára. Két megye közegészségügyének gondját vállalta magára, s emellett üres óráiban a költészet mezején elégitette ki lelki vágyait.

Kolozsvárt született 1712-ben. Atyja: Zoltán Pál kolozsvári civis mercator volt; anyja: nemes Lévai Anna. Atyja azelőtt nemrégén kapott nemességet.

Iskoláit szülővárosában végezve, a fiatal Zoltán József sok éven át tanítószkodott Bánffy Farkas báró házában, a három fiú, Farkas, Mihály és Pál mellett. Így sikerülhetett neki, hogy hő vágyát, külföldi akadémiákra peregrinálni, megvalósíthatta.

Tíz évnél tovább volt a Bánffy-fiúk pedagógusa. Csak 1741-ben kezdte meg peregrinációját. Ekkor már 29 éves érett férfi volt.

Öt évet töltött külföldi egyetemeken: Halléban, Lejdában és Utrechtben. Ez utóbbi helyen tette le vizsgáit, s avattatott doktorrá.

1746-ban már hazajött, s a br. Bánffy és br. Barcsai udvaroknak lett orvosa, ordinarius archiatere; egyszersmind Hunyad és Fejér vármegyék physikusának is megválasztatott. E hivatalait sokáig viselte s csendesen, félrevonultan élt hivatásának és családjának. Hivatalos működéséről csak annyit tudunk, hogy mindenkor hazafias irány vezette működését.

Orvosi működése mellett irodalommal foglalkozott. Fénelon „Telemákus”-át fordította le, de nem részesül kedvező fogadtatásban. Fénelon művét vele egy időben Haller László gróf is lefordította, s első kiadása 1755-ben jelent meg. Zoltán íróasztala fiókjának dolgozott, 1753-ban már kész volt az egész mű fordításával, de kiadásáról nem gondoskodott. Csak 30 év múltán, 1783-ban látott napvilágot, amikor már nem hatott az újdonság erejével, annál is inkább nem, mivel ez idő alatt Haller fordítása már négy kiadást ért meg. Mindazonáltal

¹ Forrás: Pataki Jenő: Hazáját híven és serényen gyógyító szerelmetes orvos. Zoltán József. 1712–1763. In: Pataki Jenő: Erdély Magyar Orvosai. Kézirat Csajkás Bódog hagyatékában.

Zoltánnal kíméletlen hidegséggel bántak el, pedig már azért is érdemelt volna egy kis méltánylást, mert ő és Haller voltak ketten, kik a magyar irodalom akkori pangó korszakában felfrissítés, életre keltés céljából a francia irodalomhoz fordultak. Haller fordítása sem aratott sok dicséretet, bár a Zoltáné felett elsőbbségben részesítette a kritika. Fénelon könnyed, elegáns prózáját egyiküknek sem sikerült visszaadni nyelvünkön. Zoltán művének az is ártott, hogy harminc évig pihent, ezalatt pedig a magyar műpróza sokat haladt. Döbrentei lesújtó kritikája mellett, aki szemére veti Zoltánnak, hogy szolgai lélekkel pontról pontra kíséri Fénelont, Bessenyei úgy ítéli, hogy bár kissé régies színű, de Haller fordítása mellett igen szép helyet foglalhat el.

Zoltán Bidpai és Lokman 'Indiai Históriák és költött beszédek' c. műve fordításának is nekikezdett, de csak az első résszel készült el. Czegei névtelen (gr. Wass Sámuel) fejezte be, s szintén 1783-ban jelent meg nyomtatásban. Szilágyi erre megjegyzi, hogy „ez érdekes erkölcsrajzok naiv hangját sok szerencsével adta vissza”.

Zoltán József, Incze szerint „igen singuláris, nyájas és ártatlan, szelíd, csendes természetű ember”, orvosi hivatásának élt odaadással, irodalommal mellékesen lelki gyönyörűségül foglalkozott.

Nagy családja volt: felesége, Noe Erzsébet és hét gyermeke: József, István, Pál, Péter, Sámuel, Sára és Mihály. Talán terhes családja érlelte meg elhatározását, hogy régi vágyát követve szülővárosába költözzék. 1760-ban Kolozsvárra tette át működési terét.

Csakhamar szép praxisra tett szert, s megnyerte közönsége tetszését. De nem sokáig élvezhette. 1763. január 18-án – három hétig tartó súlyos forró hideglelés következtében – 51. életévében meghalt.

Incze Mihály kolozsvári ref. lelkész mondott felette gyászbeszédet, mely nyomtatásban is megjelent. Wessprémi szerint Pataki Sámuel kolozsvári ref. kollégiumi professzor is tartott felette emlékbeszédet ezzel a textussal: „Elég annyi időt az embereknek élni e' világon, a' mennyit rend szerint közönségesen szoktunk elérni”.

*

Fiai közül József ment az orvosi pályára. A kolozsvári ref. kollégiumban tanult. 1766/67-ben könyvtárőr volt, s e minőségében hasznos munkát végzett. Új jegyzéket készített, s a magyar könyveket különválasztotta. Az 1794. évben mint Kraszna vármegye physikusa működött.

Az orvos és nyelvtudós Gyarmathi Sámuel²

Orvosdoktor és tanár, Gyarmathi János kolozsvári polgár és Osváth Éva fia, 1751. július 15-én született Kolozsvárt. Középiskolai osztályait felváltva Kolozsvárt, Enyeden és Zilahon elvégezvén, 1776-ban ment Bécsbe az orvosi tudományokat tanulni. Felvétetett a goldbergi alumneumba s az erdélyi Kancelláriától is kapott évi segélyt.

Gyarmathi Sámuel 1782-ben avatták doktorrá, majd barátjával, András Sámuellel beutazta Németországot – mindenütt gyalog –, de pénzhiány miatt kénytelen volt hazajönni. Ráday Gedeon grófnál Pozsonyban nevelői állást vállalt. Az akkor ott megindult 'Magyar Hirmondó'-ba írogatott. Lelkét főképpen a hírlapírás és léghajózás, e két modern téma kötötte le. Maga is készített s eresztett fel 1784. május 14-én egy „repülő Golyobist”.

Pozsonyból Pestre ment, a pesti és budai színházaknál sűgő volt.

1785-ben már Erdélyben találjuk. Megházasodott, de nejétől csakhamar elvált. Radák Ádám báró, majd Bethlen Gergely gróf udvari orvosa lett. 1787-ben, mint Hunyad megye főorvosa Déván telepedett le, honnan azonban csakhamar visszament újra Bethlen Gergely gróf udvarába, hol neki életfogytaig 400 frt évi fizetést biztosítottak. 1789-ben részt vett egy nyelvészeti pályázaton, melyet a 'Hadi és Más Nevezetes Történetek' szerkesztősége tűzött ki „egy jó magyar nyelvtanító könyv hazai nyelvünkön való kidolgozására”. A pályadíjat nem nyerte el munkájával.

1795-ben mint Bethlen Elek gróf mentora és útitársa újra külföldi útra indult. Két évet töltöttek Göttingában, ahol megtanulta az orosz, svéd, dán és angol nyelvet. Itt sok tudóssal volt alkalma megismerkedni. Itt írta meg 'Affinitas' c. munkáját, mellyel európai hírnévre tett szert.

1800-ban zilahi tanárnak hívatott meg, ahol tíz évig tanárkodott, aztán nyugalomba vonult.

1830. március 4-én hunyt el Kolozsvárt, Bethlen Gergely gróf belkőzéputcai házában. Mindenét a zilahi ref. kollégiumra hagyta.

*

A 'Hadi- és Más Nevezetes Történetek' szerkesztősége által 1789-ben meghirdetett pályázat „egy jó magyar nyelvtanító könyv hazai nyelvünkön való kidolgozására” íratott ki, s ezen öten vettek részt. Az öt közül kettő orvos s a két orvos közül egyik erdélyi: Gyarmathi Sámuel. A pályadíjat ugyan nem nyerte el sem ő, sem más, hanem az öt pályaműből készítették a pályabírák a híres 'Debreczeni Grammatiká'-t. Gyarmathi műve azonban abban a kedvező elintézésben részesült, hogy külön kiadták annak az 1500 rhenus frt-nak ráfordításával, amelyet egy Natorp nevű osztrák báró küldött Bécsből a magyar nyelv előmozdítására. A költségek fedezésén felül megmaradt 500 forintot Gyarmathi kapta tiszteletdíjul.

Egy szótárt is írt 'Vocabularium' címen, de főműve az a nyelvtani munkája, amelyet még Göttingában tartózkodása alatt készített s ugyanott megjelent 1799-ben. Címe: 'Affinitas lingvæ hvngaricæ cvm lingvis fennicæ originis grammaticæ demonstrata'. E műve európai hírt szerzett nevének. Francia-, Német-, Olaszországból hozzá és másokhoz intézett levelek szólnak dicsérőleg ez úttörő nyelvészeti műről s Gyarmathi érdemeit magasztalják.

Gabelentz, kit a legjelesebb német nyelvtudósok egyikének mondanak, 1901-ben megjelent Nyelvtudományában Gyarmathi érdemeit a következő elismerő szavakkal méltatja:

² Forrás: Pataki Jenő: Gyarmathi Sámuel. = Orvosi Szemle 1 (1928) No. 5. p. 16. + Pataki Jenő: Erdélyi magyar orvosok tudományos törekvései. = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Nagybányán 1932. augusztus hó 25–28. napjain tartott tizenegyedik vándorgyűlésének Emlékkönyve. Cluj-Kolozsvár, 1933. Erdélyi Múzeum-Egyesület, pp. 77–85. (Részlet)

„A grammatikai nyelvhasználat atyja egy ... magyar: Gyarmathi Sámuel, aki mint maga kifejezi, anyanyelvének a finn eredetű nyelvekkel való rokonságát grammatikai alapon nyelvvalakok összehasonlításával bizonyítja”.

Gyarmathi nem az egyedüli erdélyi orvos, akit a magyar nyelv pallérozásának áramlata részint nyelvtan írására, részint új szavak gyártására sarkallt. Főleg Kazinczy fellépése után minden magyar ember érdeklődött a nyelvújítási mozgalom iránt, ez különösen a természettudományi írókat állította nagy feladat elé, hiszen addig nem jelent meg magyar nyelven könyv a természettudományok köréből s ezen a téren az úttörőknek az idegen szakkifejezések helyett magyar szavakra volt szükségük, így tűzön-vízen új magyar szavak gyártásával igyekeztek magukon segíteni. A nyelvújítók táborába szegődött az az erdélyi orvosíró is, ki úttörő kémiai munkája megírásánál szintén új szók gyártásához folyamodott, de e téren megőrizte eredetiségét s önállóságát. Ez a szerencsés nyelvújító Nyulas Ferenc. Nyulas sikeresen hozott forgalomba új szavakat, közülük igen sok át is ment a közhasználatba.

A Magyarországon működő, de erdélyi származású homorodalmási Barra István is 'Növénytan'-ában új magyar szavakat – mint mondja –, remekszavakat alkotott. Könyve vezérszavában magáévá teszi s idézi Gyarmathi verses jellegét:

Engem ez írásra
Nyelv pallérozásra
Nem a jutalom hív,
Hanem a magyar szív.

1839-ben Engel József marosvásárhelyi, utóbb kolozsvári orvos 'A magyar nyelv gyökérszavai' című művével elsőrangú pályadíjat nyert az Akadémiában, melynek alapján levelező taggá választott.

Az anekdotázó barátosi Andrád Sámuel³

Andrád Elek ref. lelkész és lisznyai Jákó Sára fia, Andrád Sámuel 1751-ben született Ikefalván, Háromszék megyében. Enyeden, Kolozsvárt és Marosvásárhelyen tanult. Az orvosi tanulmányokat Bécsben végezte, hová, mint beírt – conscriptus – székely katona, csak az erdélyi hadi kormánytól nyert elbocsáttatása után utazott el. Az orvosi tudományok iránt nagy hajlandóságot érzett.

Andrád Sámuel elvégezve orvosi tanulmányait, amint arról az imént szóltunk: a vele egyidős Gyarmathi Sámuel barátjával együtt elindultak németországi útjukra, tapasztalatok szerzése céljából. Tervük volt egész Németországot gyalog beutazni, de pénzüik elfogyván, azt nem valósíthatták meg úgy, ahogy szándékuk volt. Holsatiáig (Holstein) jutottak el, s onnan kénytelenek voltak visszatérni. Mint egy Teleki Józsefhez írt levelében írja, tanulásra, utazásra s a gyakorlatokra fordított ideje összesen 3000 forintjába került.

Bécsben megkezdte orvosi gyakorlatát s szépirodalommal is foglalkozott. Sokat nélkülözött. Az orvosi praxis mellett éhen halhatott volna. A 'Magyar Kurír'-nak volt munkatársa s a lap számára németből fordítgatott. Az 1786. év folyamán gutaütést kapott. Störck bécsi tanár gyógyította, kit fent említett levelében hálával emleget, de azért felsóhajt: bár halálosan érte volna az apoplexia!

Betegsége alatt „vidámító játékokat, Romanokat s efféle rövid Anekdotákat” olvasgatott, sőt némelykor versifikált is, írja egyik könyvének előszavában. Bajából teljesen nem gyógyult meg. Bal lábában mindig nagy gyengeséget érzett, s ebben a végtagjában egy kis hűdéses állapot mindvégig megmaradt a szenvedett hemiplexia (így nevezi) következtében. Anyagi helyzete fokozott munkára kényszerítette. Szellemi képességei nem szenvedtek csorbát.

Német könyveket ültetett át nyelvünkre; Langen-gasse 36. szám alatti lakásán állandóan megfeszített erővel dolgozott. Lefordította Haller Alfrédjét, Hoffmann két könyvét a Megelégedésről, Campénak Atyai tanácsát lányaihoz stb., melyek a 'Magyar Kurír'-ban, vagy külön jelentek meg, de kevesen olvasták. Sem fordításai, sem eredeti szépirodalmi munkái nem biztosították megélhetését. 1793-ban Andrád Pál őrmester, az erdélyi udvari kancelláriától kért segítyt Sámuel bátyja részére; kapott is 30 forintot. A következő évben, 1794-ben újból beteg lett, valószínűleg újabb apoplektikus rohamot kapott, úgyhogy kórházba kellett vitetni. Mikor gyógyulni kezdett, újabb tervei voltak.

Újságot akart szerkeszteni és kiadni, amely az első részben hozná a szükséges dolgokat, a másodikban a híreket s végül a harmadikban a mulatságokat. A címe Magyar Demokratikus lett volna. Később más tervvel lépett elő s újságának a Hasznos, Híres, Mulattató címet akarta adni. Az engedélyt azonban nem kapta meg. A kancellár jóakarattal tanácsolta: „Én azt mondom Andrád uramnak most is, amit azelőtt mondtam, hogy menjen le (ti. Erdélybe) és oda le inkább kap valami kenyeret; de itt csak költ, adósságait növeli és amit itt költeni kellene, azzal lemehetne.” Andrád ellenveté, hogy itt kreditből él, azzal pedig – ha útra kelne – nem sokáig tudna menni.

Végre mégis rászánta magát a hazamenetelre. Újra segítyt kért a kancelláriától, de miután egyszer már kapott, kérését visszautasították. Még egy darabig tovább dolgozott a 'Magyar Merkur'-ba és nyomorgott. Csakhamar megunta ezt az állapotot s leutazott Erdélybe. Hogyan és mikor? Nem lehet tudni. A század utolsó éveinek valamelyikében, hiszen neki ott még jussa is volt. Az első osztózásnál minden ingó és ingatlan jussát bátyjának átengedte, hogy annak fejében tanuló éveinek költségeit fedezze, de keveset adott. (Bátyja, Dániel sepsiszentgyörgyi bíró volt.)

³ Forrás: Pataki Jenő: Barátosi Andrád Sámuel. = Orvosi Szemle 5 (1932) No. 7. p. 254.

Sámuel a főkormányshéket új osztózás elrendelésére kérté, amit meg is nyert. Andrád így kissé jobb sorsba jutott, egészsége is sokat javult, visszanyerte önbizalmát. Praxisa megindult, Sepsiszentgyörgyön és vidékén rövid idő alatt jó híré és keresett orvos lett. Meg is házasedott, gyereke is lett, aki sajnos csecsemőkorában meghalt. Jó évei nem sokáig tartottak. Újabb apoplektikus rohamot kapott, minek következtében 56 éves korában meghalt. 1807. augusztus 3-án temették. Felesége Császár Mária 1811-ben követte férjét. Hogy ezen rövid (8–10 év) alatt mennyire megnyerte, mint orvos a nép bizalmát és szeretetét, mutatja az, hogy a város egyik utcáját – a későbbi Csiki-utcát – azóta is Andrád utcájának nevezi a nép. Sőt egy híd is Andrád-híd nevet kapott.

Andrád orvosi tudományának hasznát számbavehetőleg csak hazájába való visszatérte után vette. Addig érdemeket az írói pályán szerzett. Nagy érdeme, hogy a XVIII. század végén idegenben magyar nyelven írt, abban a légkörben, amely teljesen német volt s akkor, mikor úgy Magyarország, mint Erdély elnémetesítésére olyan nagy hatással volt az osztrák főváros társadalmi és szellemi élete. Azt is érdeméül kell betudnunk, hogy a mesékre, de különösen az anekdotákra felhívta műveivel az írók figyelmét. Akkor a humornak kevés művelője volt. 'Elmés és mulatságos rövid anekdoták' című kétkötetes művét a XIX. század elején mindenki olvasta. Fordításain kívül még írt több kis művet: 'A magyar írás-módról', 'A magyar Democritus életének délig való része' és a 'Leg-első virágos-kert' címűt. Verseket is sikeresen fordított németből s írt eredetieket is. Első versét latin nyelven írta, Stoll Miksa bécsi egyetemi tanár halálára, ki egy ideig Hont megye physikusa volt, s kit nagyrabecsült és nagyon szeretett. A vers megjelent a 'Magyar Kurír'-ban és külön is.

Az orvosi helytörténet-írás megteremtője, Benkő Sámuel⁴

Borsod megye későbbi tiszti főorvosa, több tudós társaság tagja, Benkő Sámuel 1743-ban született Kis-Bacsonban, Udvarhely megye kis székely falujában. Elvégezvén Udvarhelyen középiskolai osztályait, az orvosi pályát választotta s tanulmányait a nagyszombati egyetemen kezdte meg, majd Budán folytatta. Az orvosiakon kívül bölcsészeti előadásokat is hallgatott. Mielőtt szigorlatait letette volna, külföldön tett tanulmányutat, meglátogatta Németország és Hollandia egyetemeit. Lejdában 1775-ben bölcsészettudori oklevelet szerzett, aztán hazajőve 1778-ban nyerte el – jó későn, 35 éves korában, az orvostudori diplomát Budán.

Miskolcon telepedett le, s csakhamar Borsod megye rendes physikusa lett. Mint megyei főorvos, sokat foglalkozott a járványos betegségekkel s azok ismertetése körül nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki. Egyik műve Rácz Sámuel egyetemi tanár fordításában 1784-ben megjelent 'A skarlátos hidegnek leírása és orvoslása' címen.

Balneológiai munkája: 'Tentamen aquæ acidulis Rankensis'. Behatóan foglalkozott megyéje – s különösen Miskolc város – topográfiai s orvosi viszonyaival, s tanulmányát 'Topographia oppidi Miskoltz historico-medica' címen adta ki. E műve Szathmári József orvos kiadásában még egyszer megjelent 1818-ban.

Értékesek a meteorológiai feljegyzései, melyeket két nagy munkában adott ki. Az első öt kötetből áll, s Eyerel József fordításában németül is megjelent.

Irodalmi működésének sokoldalúságát bizonyítják még a következő könyvei: 'Problema chirurgicum, qualisnam potest esse animi pathematum in morbos chirurgicos influxus', valamint a 'Ratio medendi arcanis mixta, juxta synopsin nosologiæ methodicæ'.

Kitüntetések is érték. A dijoni tudós társaságnak egyik orvostudományi jutalomkérdésére 1785. július 21. dicséretesen felelt és második oszt. jutalmat nyert. Az elnyert jutalmat újabb pályakérdés kitűzésére hagyta. Értekezése, mely a 'Memoires de l'academie des sciences et belles lettres de Dijon' c. kiadványban jelent meg, a következő volt: 'Determiner les signes auxquels des le début d'une fièvre continue ou intermittente on reconnaitra etc.'

Másik kitüntetése 'Tentamen philopatriæ in monarchiis et aristocratiis promovendæ philosophicum' című műve megjelenésekor érte 1787-ben. E munkájáért II. József császártól jutalmat nyert s a mantuai kir. tud. akadémia megdicsérte.

A kiváló tudóst és orvosíró több külföldi tudós társaság tagjai sorába választotta, mi a legnagyobb kitüntetés, ami a fejlődő magyar tudomány harcosát érhet.

Mint gyakorló orvos is kiérdemelte városa és megyéje tiszteletét és szeretetét, mely végigkísérte haláláig.

Az erdélyi magyar orvosi kar büszke önérzettel fogja emlegetni évszázadokon túl is a Benkő Sámuel nevét azon nagyjai között, akik a külföldi tudományos világ előtt is elismerést és tiszteletet arattak, s kegyelettel megőrzi a kisbaconi székely fiú emlékét.

⁴ Forrás: Pataki Jenő: Benkő Sámuel. = Orvosi Szemle 3 (1930) No. 8. p. 300.

A nyelvtudós orvos, Engel József⁵

Engel Keresztély János történetíró és Mauksch Katalin gyermekeként született Engel József 1807. május 2-án Bécsben. Lőcsén, majd Rozsnyón járt iskolába, gyakorló orvos és nyelvész lett, egyben az MTA lev. tagja. 12 éves korában azért küldték Rozsnyóra, hogy magyarul tanuljon, mert eddig a szülői házban német nevelést kapott. Két év múltán újból Lőcsén folytatta tanulását s elvégezvén a középiskolai osztályokat Pestre ment, s két évig a bölcséleti tudományokat hallgatta. Szülei nem voltak vagyonosak, így a 18 éves ifjúnak kenyérkereset után kellett látnia, ezért Marosvásárhelyre ment, ahol belépett gyakornoknak a Mauksch-féle gyógyszertárba – melynek tulajdonosa édesanyja révén rokona volt –, s itt három évet töltött. 1828-ban Pestre ment elméleti gyógyszerészetet hallgatni s egy év alatt gyógyszerézmesteri oklevelet szerzett. Ekkor adta ki mesteri értekezését ezen a címen: 'Gyógyszeres értekezések a langról (alcohol) és az égető hamagról (lixiva pura)'.

A gyógyszerészeti pálya azonban nem elégítette ki Engel becsvágyát s az orvosi pályára ment át. Dacára annak, hogy folytonos anyagi bajokkal küzdött, 1830 és 1836 közötti évek alatt törhetetlen szorgalmával és erős akarattal elvégezte az orvosi pályát s megszerezte az orvostudori és szülésmesteri oklevelet.

Emellett nyelvészettel is foglalkozott, nyelvészeti munkáját a Tud. Akadémia jutalomban részesítette s a Pályamunkák II. kötetében jelent meg 'A magyar nyelv gyökérszavai' címen 1839-ben.

Mint gyakorló-orvos aztán Marosvásárhelyen telepedett le. Orvosi gyakorlata mellett előszeretettel foglalkozott ásvány- és vegytannal, legfőképpen azonban nyelvészettel. Nyelvészeti munkáján tovább dolgozott, s ezt Dózsa Dániel 1856-ban ismertette a 'Magyar Sajtó'-ban. „Lehetetlen – írja – dr. Engel munkásságát nem a legmagasabb szempontból méltányolnunk, miután már a magyarnak, mint nemzetnek létele csakis anyanyelvében gyökerezik.” Engel fájdalmasan panaszkodott Dózsának, hogy bár néhány év délutáni órái lennének szabad rendelkezésére, hogy művét bevégezhesse s megmutassa a világnak: mekkora kincset bír nyelvében a magyar.

1857-ben Kolozsvárra költözött s itt folytatta praxisát. Kolozsvárra főleg művének befejezése és sajtó alá rendezése miatt költözött. Itt a 'Kolozsvári Közlöny' munkatársai között találjuk. Orvosi praxisát folytatta Kolozsvárt, amellett nyelvészeti munkájával is tovább foglalkozott. Az Akadémia munkája megjelenése után levelező tagjai közé választotta. Székfoglaló beszédét – mely munkájának folytatása, illetve bővítése volt – beküldte, de még kivonatilag sem közölték, miután nyelvészeti fejtegetése nem talált visszhangra, sőt némelyek előtt visszatetszést szült. Székfoglaló értekezésének elveit Finály Henrik bőven magyarázza abban az emlékbeszédben, amelyet az Akadémiában Engel halála után felelt tartott.

Engel korán, már 22 éves korában mint gyógyszerész megnősült. Neje sárosberkeszi Nagy Zsuzsánna volt, egy rendkívül derék, önfeláldozó nő, ki nagy lelki erővel megosztotta fiatal férjével a medikus-évek összes küzdelmeit, nehézségeit és nélkülözéseit.

Engel 1870. június 2-án hunyt el 63 éves korában, özvegyet és három gyermeket hagyva hátra.

Mindkét fia orvosi pályára ment. Imre Marosvásárhelynek volt keresett orvosa. Gábor a kolozsvári Karolina országos kórház igazgatója, s a szülészet és nőgyógyászat egy. rk. tanára lett.

⁵ Forrás: Pataki Jenő: Engel József. = Orvosi Szemle 2 (1929) No. 8. p. 249.

Egy elfeledett erdélyi orvosíró, Ötvös Ágoston⁶

A gyakorló orvos és történetíró Ötvös Ágoston egy örmény kereskedő fiaként látta meg a napvilágot 1811. április 27-én, Gyulafehérvárt. Alsóbb iskoláit az ottani gimnáziumban, a felsőbbeket a püspöki líceumban végezte s 1828-ban ment Pestre az orvosi tudományok hallgatása végett. Az orvosi előadásokon kívül azonban Veszerle történelmi előadásait is hallgatta. S ez előadások hatása alatt annyira megszerette a történelmet, hogy felébredvén benne az önálló történelmi kutatás szenvedélye, attól egész életében megválni nem tudott. Ötvös orvosi tanulmányai bevégezése után 1834-ben Bécsbe ment, hol a kórházban Seeburg udvari orvos osztályán nyolc hónapig működött gyakorlati kiképzése céljából. Az orvosi diplomát Pesten szerezte meg 1836-ban. Orvostudori értekezése Erdélyország gyógyvizeiről szólt. Visszatért ezután szülővárosába s orvosi gyakorlatot folytatott. Szorgalmas, lelkiismeretes s nagyon érzékeny lelkületű orvos volt.

Orvosi gyakorlata mellett fennmaradt szabadidejét történelmi kutatásokra fordította. Első történelmi munkája a 'Rejtelmes levelek első Rákóczy György korából', Kolozsvárt jelent meg 1848-ban. E leveleket valósággal meg kellett fejtenie, mert nagyobbbrészt titkos jelekkel volt megírva s a nem titkos jelekkel írottaknak is elolvasása sok időbe, s nagy fejtörésbe került, mert Rákóczi írása – mint Szilágyi Sándor megjegyzi – rettenetesen rossz.

Kisebb-nagyobb történelmi értekezéseinek, közléseinek szere-száma nincs. Ezek a Magyar Futárban, Erdélyi Múzeumban, a Mikó-féle Erdélyi Történelmi Adatokban, a Hazánkban, az Új Magyar Múzeumban, a Magyar Történelmi Tárbán, a Magyar Akadémiai Értesítőben, s más folyóiratokban jelentek meg.

Különösen I. Rákóczi (Rákóczy) György korával foglalkozott, melyről nagyobb munkát akart írni s szorgalmasan gyűjtötte hozzá az anyagot. A színműírás terén is megpróbálkozott 'A gyorsszekér' című darabjával, mely Gyulafehérvárt elő is adatott.

A Magyar Tudományos Akadémia 1860. december 16-án levelező tagjának választotta. Székfoglaló értekezését 'Brandenburgi Katalin fejedelemsége' címen meg is tartotta, amely egyik része lett volna tervbe vett nagy munkájának. De a halál összegyűjtött adatainak feldolgozása közben köszöntött be s nem érte meg – bár nagyon várta –, hogy székfoglalóját kinyomatva lássa. Halála 1861. október 25-én következett be, életének 50. évében. Tizenöt órával később megérkezett 'Brandenburgi Katalin'-ja, de már későn. Barátai koporsójába tették.

Ötvöst akadémiai megválasztásán kívül még sok kitüntetés érte életében. Így 1839-ben a vármegye megválasztotta tiszteletbeli táblabírájának, 1846-ban az erdélyi udvari kancellária kinevezte kir. pénztárnoknak, 1848-ban az utolsó erdélyi országgyűlésre Gyulafehérvár követnek küldte fel.

De a szerény, magától minden dicséretet elhárító történettudós és orvos legnagyobb kitüntetésnek tartotta barátainak és a nagyközönségnek elismerését és szeretetét.

⁶ Forrás: Pataki Jenő: Ötvös Ágoston. = Orvosi Szemle 2 (1929) No. 9. p. 282.

Egyesületek vonzásában

A filantrop orvos, Szárazajtai Getse Dániel⁷

Van valami jóleső érzés abban, ha néha-néha alkalom nyílik megemlékezni egy-egy igaz emberről, aki felülemelkedve a mindennapi élet nyűgein, bajain, a jóra, szépre s nemesre törekszik, s mindezt nemcsak maga igyekszik elérni, hanem azoknak mások által való elérésére is segédkezet nyújt. Aki nemcsak a maga, hanem mások boldogulását is akarja; akinek minden gondolatából, szavából és cselekedetéből az látszik, hogy nemcsak önmagát szereti, de embertársai iránt is igaz szeretettel van eltelve.

Az ilyen ember úgy érzi, hogy neki az életben nemcsak önmagával, de másokkal szemben is kötelességei vannak, s ez a tudat életének olyan irányt jelöl meg, mely a közérdeknek, s mások érdekeinek előmozdítására vezet.

Egy ilyen ember volt Getse Dániel, Marosvásárhely főorvosa.

E nemeslelkű, emberszeretettől áthatott orvos keblében egy soha be nem hegedt seb tátongott, mely a sors elleni fellázadás helyett lelkiületének irányát a szép és nemes cselekedetek felé terelte. Lelkének eme örök sebe származása volt. Tétsi Krisztinának – Tétsi Mihály marosvásárhelyi theologiai tanár leányának – volt törvénytelen gyermeke. A 13 éves korában árván maradt leány a rokonok kegyelemkenyerén élt. Egy fiatal kancellista, szárazajtai Getse Benjamin viszonyt kezdett vele, minek következménye miatt Közép-Szolnok megye Czigányi nevű falujában, egy távoli rokonánál húzódott meg, s itt szülte meg 1768. március 7-én gyermekét. Krisztina ekkor 23 éves volt. Gyermekeivel visszament Marosvásárhelyre, hiszen mégiscsak itt voltak hozzátartozói, kik megbocsátó szeretettel fogadták.

Dolgozott, varrt éjt nappallá téve. Így tartotta fenn magát és nevelte fel Dániel fiát. Az apa nem váltotta be abbéli ígéretét, hogy házasságra lép vele, mihelyt elnyeri a procuratorságot. Mikor procurator lett, Dévára költözött, s nem akart tudni Krisztinának tett ígéretéről és gyermekéről.

A kis Dániel jól fejlődött testileg és lelkileg, mintha származásának szépséghibáját akarta volna pótolni a természet. Tanulásában szépen haladt. Eleven észjárása, könnyű felfogása, figyelmessége az elsők között biztosítottak számára helyet. Az édesanya kényszerűségből időnként az apához fordult támogatásért, egyszer-egyszer személyesen is. A procurator apa titkon elismerte apaságát és némi segítséggel hozzá is járult fia taníttatásához. A jó tanuló, szorgalmas fiú jelesen végezte tanulmányát a marosvásárhelyi főiskolában. Aztán egy éven át köztanítóságot is vállalt a legfelsőbb osztályban, a logicában. Az orvosi tudomány tanulására szánván magát a pesti egyetemre igyekezett feljutni. E szándékát közölte atyjával, de mint hátrahagyott jegyzeteiből kitűnik, az apa nem a várakozás és remény szerint bocsátotta útra. Anyja képtelen volt taníttatása költségeit viselni. Az ifjú Dániel három főiskolán szigorú bírálat alá vetette magát – mi akkor ily esetekben elő volt írva –, minek eredményeként a főegyházi tanács megengedte, hogy az országban tehetősebb hitsorsosait adományok gyűjtése végett megkereshesse.

Ezzel az összegyűjtött pénzzel kezdte meg tanulmányait a pesti egyetemen. Gondolta, Pesten könnyebb a megélhetés, mint pl. Bécsben, s emellett a Budán lakó Teleki József

⁷ Forrás: Pataki Jenő: Filantrop orvos. Szárazajtai Getse Dániel. 1768–1824. In: Pataki Jenő: Erdély Magyar Orvosai. Kézirat Csajkás Bódog hagyatékában. + Pataki Jenő: Getse Dániel emberszereteti intézete. (Institutum philanthropicum.) = Erdélyi Orvosi Lap 2 (1921) No. 3. pp. 49–51. (Részlet)

grófban nélkülözhetetlen pártfogóra számíthatott. Ő és nemes gondolkozású, s meleg érzésű családja sokat könnyített Getse sorsán, nem is érezhette Pesten magát egészen idegennek.

1798-ban elnyerte oklevelét. Egy reá nézve fontos ügy is szerencsés megoldást nyert. Ugyanis egyetemi évei alatt folyt le törvényesítésének ügye, mely részére kedvezően végződött. Most már joggal nevezhette magát száraz-ajtai Getse Dánielnek.

Hazalátogatott anyjához, de még ebben az évben Bécsbe utazott, hol ismereteinek gyarapítása végett kívánt időzni. 1800-ban már olasz földön találjuk, hol az osztrák hadseregnél kórházorvosi állást vállalt. Vállalkozása csaknem balul ütött ki. Maga is megbetegedett, ispotálybeli lázba (typhus nosocomialis) esett, több héten át súlyos volt állapota, s megmentése kétséges volt, de szerencsésen felgyógyult.

Égészségét visszanyervén hazament, s Marosvásárhelyen kívánt megtelepedni és orvosi gyakorlatot folytatni. E szándékát nagyban zavarta az a körülmény, hogy atyja elhalálozván örökösödési ügyében gyakran kellett utaznia, s székhelyétől távol lennie. Atyja ugyanis végrendeletében fiáról nem emlékezett meg, mindenét – meglehetősen szép vagyonát – másokra hagyta. A sűrű távollét miatt gyakorlata nem állandósulhatott meg, ezért alkalmasint elfogadott olyan ideiglenes küldetéseket, melyek jövedelemmel jártak.

*

1807-ben Hunyad megyébe küldte ki a kir. főigazgató tanács az ott dühöngő epidemia elfojtására. 1809-ben a francia háború alatt a felkelő hadsereg táborkari főorvosa volt, 1813 végén a kir. főkormánysház Brassóba rendelte a keletről átharapódzott pestis elfojtására kiküldött országos protomedicus mellé segédül, 5 rft napidíj mellett. 1814-ben hasonló minőségben Fogarasban működött.

Állandóan csak 1815-ben maradt Marosvásárhelyen s 1817-ben városi főorvossá s kórházi orvosnak választották az akkor már 50 év felé járó Getse Dánielt, s így mindössze hét éven át viselte hivatalát. Ez idő alatt osztály- és rangkülönbség nélkül a város egyik legkedveltebb orvosa volt s igen sok szegénynek nemes szívű jótevője, kiket ingyen és lelkiismeretesen gyógyított s ha szükség volt reá, ingyen orvossággal is ellátott. Bár a dicséret ezért is megilleti őt, meg kell azonban jegyeznünk, hogy orvosoknál ez éppen nem jó ritkaságszámba. Az altruisztikus érzésnek minden orvosban meg kell lennie. Ez az orvos hivatásával vele jár s így legfeljebb csak fokozatokról lehet szó. Nem is ez tette a nagy szívű ember nevét felejthetetlené s emlékét örökéletűvé, hanem emberbaráti alapítványa s az a lélek, az a szív s az a szellem, amely alapítványának terjedelmes és gondosan elkészített alapítólevelében, elejétől végig, annak minden sorában megnyilatkozik.

Alapítványának eszméje a marosvásárhelyi ref. főiskolának egy ünnepélyén fogamzott meg, mely 1818. június 18-án az iskola 100 éves fennállásának emlékére tartatott. Az ünnepélyről hazafelé menve azt mondja Getse az ünnepi szónoknak, Antal János barátjának: „Nekem templomozás alatt elmémbe ötlék, hogy ha valaki ezelőtt száz évekkel ennek a kolégomnak száz forintokat adott volna, oly rendeléssel, hogy annak kamatja évenként mostanig mindenkor tőkévé váljék, mi volna most az összesített tőke?” – Mindjárt ki is számították, hogy az akkori kamatláb szerint könnyen 35 ezerre növekedett volna. Ötlete nem hagyta nyugton s egy ilyen természetű alapítvány tervét el is készítette. Getse nem volt gazdag ember, pár megtakarított forintjával elaggott édes anyját kellett eltartania, mégis 1820-ban 2000 rft-os alapítványát megtette az említett kikötéssel, ti. hogy kamatai 100 évig tőkésíttessenek s azok a kitűzött jótékony célra 1921. január 1-jétől fogva legyenek felhasználhatók.

Getse 1823-ban elbetegesedvén, végrendekezett s az alapítványt újabb 6000 rft-tal gyarapította, az 1824-i pótvégrendeletében pedig úgy rendelkezett, hogy bizonyos tartozások elengedése s elajándékozások levonása után fennmaradó összes vagyonának haszonélvezete –

míg él – édesanyjáé, azon túl az egész összeg az alapítványhoz csatolandó. Édesanyja 1832-ben, 87 éves korában elhalt. Ekkor kitett az eddig kamatozott alapítványi összeg: 10233 v. m. frt-ot s 22 dénárt, mihez hozzájött az eddig édesanyja által használt tőke: 22245 v. m. frt és 86,5 dénár, mi által az egész alapítvány most már kitett pontosan: 32479 váltó magyar forintot és 8,5 dénárt.

Getse Dániel kevéssel halála előtt, midőn érezte egészségének rohamos hanyatlását, alapítványának – minek „emberbaráti intézet” (Institutum philanthropicum) nevet adott – alapító levelét 62 paragrafusban elkészíté. Ebben kifejti, hogy alapítványával az elme megvilágosítását s a szív megjobbítását tűzte ki célul s minthogy ezeket egyedül a jó neveléstől, jó nevelőktől s a „tudományok műhelyeitől” lehet várni, legelsőbben is „kitetsző kedvezéssel” a marosvásárhelyi ref. kolegyomról gondoskodik, minthogy ebben nevelkedett, ebben tanult s ezt tőle a háládatosság megkívánja.

Minthogy az alapítványi tőke kamatai csak 100 év múlva, vagyis akkor, ha 1 millióra növekedik, használhatók fel, egy millió forintról rendelkezik a következőkben. Maga a tőke együtt kezeltesék, kamatait azonban kétfelé osztja. Az egyik fél millió kamatait a református főconsistoriumra, a másikat a F. K. főigazgató tanácsra bízta. A ref. főconsistorium a reá bízott kamatok felét a marosvásárhelyi ref. kollégiumnak adja át s azzal a kollégium tetszése szerint rendelkezik; a másik felével a főconsistorium „a maga bölcs és jó elnézése szerint mindenkor szabadon határozzon.” A F. K. főigazgató tanács szintén a reábízott kamatoknak csak felével rendelkezhetik szabadon, a másik felét, azaz egy negyed milliónak kamatait Marosvásárhely sz. kir. városnak adja át, s ezzel a város szabadon rendelkezhetik.

A kamatoknak hová fordítását nem részletezi, egyik erkölcsi testületnek sem köti meg a kezét holmi aprólékos rendelkezésekkel s ezt igen szépen indokolja, mikor azt írja: „mert ha áltateszem is magamat gondolatommal azon századra, amelyben ezen intézet a maga nagyságában használtatik, midőn talán a mostani gondolkodás akkor megváltozván, más képe és más formája leszen a dolognak, de azonban a polgári és morális tökéletességre való törekedés csakugyan a társaságban örökké megmarad. Használják tehát az előjárók azt, a mi van, mindenkor bölcsen, az idő és környülállás szerint a közboldogulásra.” Csak általánosságban minduntalan hangsúlyozza, hogy bár szabadon rendelkezhetnek a kamatokkal, „úgy mindazonáltal, hogy határozása az intézetnek főcéljával megegyezzek, tudniillik, hogy azáltal is az értelem világosodása és az akarat jobbítása tárgyazzassék, mely szerint ezt is a hazában levő vagy leendő tanító intézetek, iskolák gyarapítására, a mint a református status állapotja leginkább kívánja, osztogassa”.

A további pontokban – főleg a kollégiumra vonatkozólag – mégis ad részletes utasításokat, lévén a kollégium fennmaradó virágoztatása főcélja, már azért is, „hogy jövőben is ismerődjék meg a jelenvaló időnek gondolkodása”. A 22. s következő pontokban a kollégium fizikai és morális állapotának előmozdítására hívja fel a majdani előjárók figyelmét. A fizikai állásponthoz tartozók közé sorolja az épületet, a professzorok lakóházait, a fűtést, világítást, a professzorok s az ifjúság élelmét, a nyomda jó karban tartását s a könyvtár gyarapítását. Mindezekre fordíttassék szükséges költség és segedelem. A morális állapot javításánál fődolognak tartja, hogy értelmes és érdemes, jó karakterű, derék tanítók, nevelők, professzorok legyenek s gondoskodni kell, hogy szükséggel ne küzdjenek s ne legyenek kényszerülve más úton, gazdasággal, kereskedéssel megszerezni a megélhetésükhöz megkívántató jövedelmet, mert ezáltal kötelességeik pontos teljesítésétől vonatnak el. A professzorok özvegyeiről s árváiról gondoskodás történjék. Hosszasan kifejti nézeteit a tanítás- és nevelésről. Hogyan kell az ifjakban a kedvet, igyekezetet felébreszteni, jólétüket előmozdítani s azokat, akik magukat mind a tudományos előmenetelben, mind pedig szelíd, jámbor, mást megbecsülő magaviseletükre, mértékletes józan életükre, a fejedelemhez való hívségre és a törvények tiszteletére nézve másoktól megkülönböztették, esztendei beneficiumok adattassanak. A rendes tantárgyakon kívül a rajzolás és festés mesterségét, az

erkölcsöket szelidítő muzsikával való időtöltést s a testgyakorlást kívánatosnak és szükségesnek tartja. A jutalmak s minden más beneficiumok adásánál megkívánja, hogy azok vallás- és nemzeti különbség nélkül történjenek.

A 31. §-t egész terjedelmében ide iktatom, mert az Getse erős nemzeti érzéséről tesz tanúbizonyságot:

„Különösen a nemzeti magyar nyelvnek, mint a nemzetiség Palladiumának, tisztaságára és becsére, ezen tudományok magyar műhelyében szorgalmatos felvigyázat legyen; itt minden nyelvek tanulásának helye vagyon; de vigyázni kell arra, hogy az idegen nyelvek tanításában rendkívül való buzgóság meg ne korcsosítsa hazai alkotásunknak ezen egyik erős oszlopát.”

A várossal szintén közli kívánságait arra nézve, hogy a negyedmillió kamatait – évi 15 ezer frt-ot – milyen intézményekre és milyen irányban költse el, hogy alapeszméje és célja: az értelem megvilágosítása, az akarat megjobbítása és a tudományoknak és tudományok műhelyeinek virágoztatása segítsék általa elő. Ezek közül kettőt emelek ki. Egyik a felekezetek közötti egyetértés megerősítését célozza s ezért meghagyja a városnak, hogy a jövedelem egyötödét a kath. szemináriumnak vagy más kath. nagyobb iskola gyarapítására adja. A másik kívánsága, hogy a város állíttasson fel egy fiú és egy leány előiskolát, amelyben azok is, akik nem mennek tudományos pályára, legalább írni, olvasni és számolni megtanuljanak, a természetről is egy kis ismeretet szerezzenek; a leányok pedig varrás, szabás s más házi gazdasszonysághoz tartozó dolgokra taníttassanak. Ebbe az iskolába bármely felekezethez tartozó gyerekek járhatnak s a tanítóknak hivataluk elvesztése mellett tiltassanak el a vallási dolgokba való beleszólástól. A nagy filantrop mennyire szükségét érezte a népiskolák felállításának már száz év előtt.

A terjedelmes alapszabályok még sok részletes utasítást s rendelkezést foglalnak magukban. Még azt is meghagyta, hogy 50 év múlva egy nagygyűlést tartson a végrehajtó-bizottság s hogy erre kiket hívjanak meg. Névleg megjelöli a közéletben akkor szereplő egyéneket s azoknak fiait kéri az 1870-ben tartandó gyűlésre meghívni, akik „előre reménységet nyújtanak, hogy jövendőben előkelő oszlop emberek, hasznos jó polgárok, jó hazafiak lesznek, akik, noha most csak gyermekek, vagy növendék ifjak, de azt az időt könnyen megérhetik.”

E hosszú idő alatt is az alapítvány nagy jótékonyságot fejt ki azzal, hogy a tőke egyes polgároknak kölcsön adatik ki s így a polgárokat megmenti az uzsorásoktól.

Az egész művet a nagy gondosság s mindenre kiterjedő figyelem jellemzi s világot vet Getse nemes lelkületére. Szépen nyilatkozik meg benne a vallási türelmesség és a magyar nemzeti érzés, mely az egész lényét átható általános emberszereteten is minduntalan átcsillog.

És ha most vizsgáljuk s elemezzük Getsének az alapítványban megnyilatkozó lelkét, egész orvosi működését, mindenben megnyilatkozó filantropikus érzését, a város és főiskolája iránti hálaérzetét – úgy hiszem, megtalálhatjuk némi magyarázatát –, cselekedeteinek, gondolkodásának lelki rugóit születési s neveltetési körülményeiben, ifjúságának sanyarú, nélkülözésekkel s szenvedésekkel telt éveinek emlékeiben.

*

Getse, mint városi physikus s a provinciális ispotály orvosa lelkiismeretesen végezte feladatát. Magánygyakorlata is megnövekedett, s édesanyja mellett nőtlenül élte le életét.

1823. november 7-én váratlanul nagy vérhányás állott elő, másfél kupánál több vért vesztett nagy, májszerű alvadt vérdarabokkal. Eddigi piros arcszíne elfehéredett, egyszerre elhagyta ereje, vidámsága. Olyan lett, „mint mikor a zöldellő plántát forró vízzel leöntik” – írja barátja, Antal János. Hónapokig szenvedett tétlenül, élőhalottként. Csak filantropikus

alapítványáról szeretett beszélni. Ilyenkor fájdalmai szűnni látszottak, kissé megelevenítette a jövő elővárásolt képe, hogy hányan fognak majd alkotása jótéteményében boldogulni.

1824. május 13-án hunyt el. Kortársai megállapítása szerint betegsége Mælena morbus Hippokratitis niger volt.

A nagymíveltségű Getsének – aki a magyaron kívül latin, német, francia, olasz és román nyelven beszélt – irodalmi működése alig volt. A 'Tudományos Gyűjtemény'-ben jelentek meg cikkei: 1821-ben 'Az állati mágnességnek négy historiája' címmel, 1823-ban pedig 'A magyar vezetékek nevekről' értekezett.

Kíváncsún volna, hogy Getse példája ne csak elismerést és dicséretet váltson ki a lelkekben, hanem tehetősebb s milliókat szerzett orvosoknál és más polgároknál követésre is találjon.

Mozduljanak meg a szép és nemes lelkek szunnyadó erői. Nem kell ide más, mint az értelem világossága, az akarat jósága, s erős nemzeti érzéssel telített emberszeretet.

Különleges esetek

Házasság megszüntetése impotencia miatt⁸

A XVIII. század derekán túl, körülbelül az 1768–1769-es évben kötöttek házasságot T. G. báró és T. A. grófnő a rom. kath. vallás törvényei szerint, lévén mindketten ennek a vallásnak hívei. Pár év múltán 1771-ben válásra került a sor, mit valószínűleg a nő indított meg a férj impotenciája miatt. A katolikusoknál tudvalevőleg a házasság megszüntetése nehezen megy s csak kivételes esetekben. Az érvényes elhált házasság kötelékét náluk csak a halál bonthatja fel. Az érvényes, de el nem hált házasság is felbontható, de csak pápai felmentés által. Míg azonban idáig kerül az ügy, sok nehézséget kell legyőzniök a feleknek, mert az el nem hálást határozottan és szilárd alapokon nyugvó bizonyítékokkal kell kétségtelenül bizonyítani. Közlendő esetünkben a férj impotenciája alapján kéri a házasság felbontását, illetve érvénytelenítését, mit természetesen bizonyítani kell s erre kéri fel az erdélyi püspök consistorium Pataki Sámuel (secundus), Barra Ferenc orvostudorokat és Lebrich József chirurgust s határozott szakvéleményt kíván a báró impotenciájáról. A báró vonakodik magát tüzetes vizsgálat alá vetni s erről a felkért orvosok két ízben jelentést tesznek a püspöki consistoriumnak, mire az hivatalos átiratban kéri fel a bárót, hogy vesse magát alá az orvosi vizsgálatnak s az ítélet hozatala elé akadályokat ne gördítsen.

Ebben az átiratban a pontokat is felsorolja a consistorium, amelyekre feleletet vár az orvosoktól s egyszersmind kéri a bárót, hogy kérdéseikre őszintén s a valóságnak megfelelően válaszoljon.

A latin nyelven írt átiratot érdekességénél fogva magyar fordításban érdemesnek tartom teljes egészében közölni.

„Méltóságos Liber Báró!

A házasságot, egy férfi és nő összekötését a mi Urunk az evangéliumi törvényben szentséggé emelte, hogy az jelképe legyen az ő elválaszthatatlan összeköttetésének az egyházzal; ez szent Pál apostol tanítása és katolikus dogma. Így tehát világosnak és bizonyosnak kell lennie minden igaz katolikus előtt, hogy ezen szentség fogalma oly nagy méltóságú és szentségű, hogy azt a hitetlen népek egybekelése gyanánt tekinteni, kigúnyolni vagy kicsinyelni szentségtörés és az üdvösség veszélyeztetése nélkül nem lehet.

Innen van tehát, hogy az egyház egyházi és ítélő törvényszékei által és az istenileg neki átengedett méltóság hatalma folytán az egyszer megkötött szentség-erejű egybekelés elválaszthatatlanságát olyan buzgósággal és gonddal szorgalmazza, hogy az elválasztás lehetőségét csakis bizonyos akadályok közbejötté esetén engedi meg, de ezen esetben is csak úgy, ha ez akadályok törvényesen és tisztán voltak bebizonyítva, nehogy ti. kiket az Isten összekötött (a mi Krisztus Urunk szentséges mondása) az ember, azaz az emberi tekintély válasszon el oktanul.

Egy ilyen akadály, ti. az impotencia áll útjában annak a házasságnak, melyet Méltóságos Uraságod Méltóságos született T... A... Grófnővel néhány évvel ezelőtt kötött, ami általánosan tudott dolog és amelyre vonatkozólag Méltóságos Uraságod is bevallotta az ítélszék előtt teljhatalmi megbízottja szavával önként, hogy ez az akadály szervezetében valóban megvan. Minthogy azonban a felek ilyen módon való vallomásának és saját maga helyett más által mondott tanúbizonyságnak az ítéletben helye nem lehet és nem is szabad, hogy legyen, ennél fogva a szent kanonok előírására azt a határozatot hoztuk, hogy az

⁸ Forrás: Pataki Jenő: Házasság megszüntetése impotentia miatt. = Orvosi Szemle 8 (1935) No. 3. pp. 91–95.

orvosok és orvosok útján puhatoljanak a tudomány és biztos lelkiismeret törvényei szerint a kifogásolt impotencia iránt és ebből szolgáltatassanak tanubizonyságot arra, hogy 1) tényleg megvan-e Méltóságos Uraságod testében? 2) előzetes volt-e, azaz megvolt-e már a házasság megkötése előtt? 3) abszolút-e, azaz olyan, melynek következtében sem tág és nagy, sem pedig szűk és kis nemiszervű feleséggel sem képes a házassági köteleességeket megfelelően teljesíteni? 4) avagy állandó-e, azaz olyan, amely semmiféle orvosi gyógykezeléssel megengedett és tisztességes eszközökkel, sem pedig három évi házassági érintkezés próbálásával és kísérletezésével sem hárítható el?

Azt vártuk és reméltük, hogy Méltóságos Uraságod azon tiszteletnek megfelelően, amellyel a házasság szentsége és az egyház szent kanonai iránt viseltetik, úgy fog rendelkezésére állani mindenben és mindennel az orvosok vizsgálatának és puhatolásának, amint az ekkora súlyú és fontosságú ügy és az ő tiszteletük követeli és hogy ők ennek következtében olyan bizonyítékot fognak szolgáltatni nekünk, amelyek segítségével úgy a szentszék tiszteletéről és sértetlenségéről, mint a felek boldogságáról a mi határozatunkkal az igazságnak megfelelően gondoskodhatunk.

De reményünk és várakozásunk ellenére az következett be, hogy ugyanazon orvosok ama impotenciáról mind első, mind pedig másodszori bizonyáglevelükben egyáltalában semmi olyan biztosat és határozottat nem állítottak, amiből mi helyes és biztos ítéletet hozhatnánk. És a hibát nem az orvosoknak tulajdoníthatjuk, hanem a kielégítő vizsgálat hiányának. Bizonyos ugyanis úgy a dolog természetéből, mint véleményükből, hogy a férfitermészet ilyen titkos és rejtett minőségéről egyszeri vagy kétszeri szemmel való akármilyen megfigyelésből és kézzel való megtapogatásból határozott, kétségtelen és kizárólagos ítéletet hozni nem lehet; szükséges erre azon tagnak sűrűbb és hosszabb ideig tartó szemügyre vétele és megengedett izgatása, mégpedig annyiszor és oly hosszú ideig és oly körülmények között ismétlendők ezek, a hányszor, a meddig, a milyeneket és a milyen körülmények között azokat az orvosi vélemény szükségesnek tart annak a dolognak szemmel való láthatására és megismerésére, hogy megvan-e valóban szervének az a természeti ereje, megfelelő hosszúsága, megvastagodása és merevsége, mely szerint alkalmas a házassági kötelezettség szabályos és kielégítő végrehajtására, vagy pedig nincs meg? Szükséges ezen kívül az eredmény elérhetésére, hogy Méltóságos Uraságodat azok az orvosok egész élete folyásáról és testi szervezetének állapotáról ifjúságától kezdve kikérdezzék és hogy Méltóságod minden kérdésünkre őszintén semmit el nem hallgatva, semmit nem színlelve felelni szíveskedjék.

Méltóságos Báró Úr! olyan természetű dolog az, melytől a szentség érvényessége, saját, a grófnő és mindkét kiváló család jóléte együttesen függ. Először azért, mert épp olyan veszélyteljes a tényleg semmis házasságot erős kötelezettségűnek fenntartani, mint a valóban erőset és jogérvényeset szétbontani. Másodszor az a veszély forog fenn, nehogy az ifjúsága virágában levő és egészséges testi erejű grófnő bizonytalan házassága alatt a test kívánságaitól és a nemi ingatagságtól legyőzve az elégedetlenség hibájába essék. Harmadszor jogos attól a veszélytől való félelem, hogy e házasság bizonytalansága miatt mindkét méltóságos család között állandó gyűlölködések, elidegenedések, színlelések, sőt talán még megszólások és megátkozások következnek be. És mindezeknek a bajoknak ki lesz az oka? Egyedül Méltóságos Uraságod, tőle függ és fog függni egyedül, ha a tökéletes szükséges és megfelelő vizsgálatnak magát alá nem veti, hogy azon házasság érvényességének vagy érvénytelenségének teljes és tökéletes felismerésére annál kevésbé lehessen jutni.

Minthogy ezek a dolgok így állanak, hivatalosan és szeretettel kérjük Méltóságos Uraságodat – bírói tekintélyünkből kifolyólag újból hangsúlyozva, hogy szemérmeskedést és szégyenkezést félretéve, amelyeknek az ilyen nagyfontosságú dologban helyük nem szabad hogy legyen, visszatartva a haragot és méltatlankodás gerjedelmét és kitörését, mely a vizsgálat kitűzött céljának a legtöbbet ártanának – szíveskedjék Méltóságos Uraságod a fentebb dicsért orvos urak (akik nem csak tiszteletre és becsülésre méltók, hanem méltányos

díjazásra is) teljes, tökéletes és igazi vizsgálatnak magát alávetni és pedig annyiszor, oly módon, eszközökkel és időben, ahányszor és amilyenekkel azok szükségesnek gondolják ama impotenciáról való biztosabb felismerés elérésére és a róla való világosabb és kétségtelen ítélet hozására. Mert ha ez nem lesz, bajosan történhetik meg, hogy az ügy a Császári Felső Trónja elé ne kerüljön, márpedig ezt el akarnók kerülni. Írtunk e dologról újból azoknak az orvos uraknak is, érdemes lesz tehát, hogy Méltóságos Uraságod szóval való érintkezésbe állani szíveskedjék, hogy vizsgálatuk célját elérhessék és mi amaz ügyet illetőleg ítélethozatalunkban tovább haladhassunk. Kik egyébiránt... Méltóságos Uraságodnak stb.”

Az átiratnak megvolt a hatása, a báró alávetette magát a vizsgálatnak. Az orvosi vizsgálat eredményét s megokolt véleményüket – melynek kezeim között levő fogalmazvány a Pataki Sámuel (secundus) kézírása – a következőkben közölték a püspöki consistoriummal.

„Alulírottak Méltóságos L. B. T. G.-t tisztelettel felkerestük és felhívtuk az ő megvizsgálására és igaz lélekkel a fölött való nyilatkozatra, hogy képes-e házassági kötelességét gyakorolni feleségével, vagy nem és minthogy a vizsgálat a ... kathedratis egyház tiszteletre méltó consistoriuma követelte a Méltóságos bárótól Méltóságos feleségével kötött házassága érvényességének vagy pedig érvénytelenségének eldöntése végett, elénk terjesztette a már említett tiszteletreméltó consistoriumtól föltett ama pontokat, a melyek megvizsgálásához kell alkalmaznunk ítéletünket. Mikor ezeket a pontokat elolvastuk és behatóbban fontolgattuk, olyanoknak tünnek fel nekünk, hogy még a legképzettebb orvosoknak is azt kell bevallaniok, hogy azoknak minden tekintetben eleget tenni nem tudnak. A parancs ugyanis az, hogy a vizsgáló orvosok a nemző szervek pontos megnézése és tapogatása után határozott pozitív ítéletet hozzanak az impotencia okáról, természetéről, lehetséges vagy pedig lehetetlen gyógyíthatásáról, az időről, hogy házassága előtt, vagy pedig a házasság után szerezte-e és pedig csakis fizikai, orvosi kétségtelen princípiumokból és nem egyszersmind a vizsgált alanyra való vonatkozásban. Hogyan lehet és kell ezeket egyedül a meg szemlélésből kicsikarni, hacsak a kérdéseinkre adott feleleteket nem vesszük számba, őszintén bevalljuk, nem foghatjuk fel. Éppen azért a tiszteletreméltó consistorium parancsára a vizsgálatot ugyan szabályszerűen végrehajtottuk, mindazonáltal a Méltóságos Báró néhány kérdésünkre adott ítéletünket megkönnyítő válaszát, továbbá néhány más a jelen ügyre vonatkozó jelenséget és tanúbizonyságot sem hagyhatunk figyelmen kívül, hogy az ily bonyolult esetben megállapíthassuk, mit és milyen érveléssel szabad ítélkeznünk. Ezeket a következőkben mondjuk el.

1. A megvizsgálás a következőkről világosít fel: a herék nem valami nagyok, a herezacskó lecsüngő, az ondúzsínór, melyen a herék lógnak, vékony edényekből összeszőtt, a hímvessző mintegy összehúzódott és dörzsölésre, szorongatásra sem mutata a merevedés semmi jelét sem. Ezek ugyan nem bizonyítják a teljes impotenciát, de nem is hirdetik erős katonának Vénusz táborában. Potens férfinél a heréknek nagyobbaknak, az ondózsínorak duzzadtabbnak, a herezacskónak ráncosnak, a hímvesszőnek nagyobbannak kell lennie.

2. De a különböző kérdéseinkre adott feltételek közelebb vezetnek minket a dolog valóságához és teszik nyilvánvalóvá az impotencia okát, ti. a mag hiányát; mert jóllehet az ágy melege következtében beáll néha a hímvessző merevedése, mely a herétek előtt sem ismeretlen, hogy azonban magot választott volna ki álmában, vagy ahogy mondani szokták pollutiót szenvedett volna valamikor, arra nem emlékszik a Méltóságos Báró. Ha tehát a dolog annyira áll, hogy még ifjúságában, a szerelmi képzelődések és álmatlanság korában sem esett meg vele sohasem, a mag természetes hiányát bizonyítja. Legalább is a majdnem gyerekkora óta tartó betegsége teljesen elegendő oka impotenciájának.

3. Ehhez járul, hogy a különböző kapott sebek következtében, nemcsak hosszú és fárasztó gyógykezeléseket állott ki, amelyek pedig miként mindenki előtt tudva van, bizonyára nem növelik a testi erőket, hanem gyengítik; de hasmenés, vagy inkább epefolyás is, továbbá az időközönként hozzájáruló aranyér is (amely hosszas tartóssága miatt majdnem állandónak

mondható) kínozza sok év óta majdnem minden nap. Erre nézve az egykor neki segítséget nyújtó alulírt chirurgus bizonyítja, hogy házassága előtt már jóval szenvedett e betegségben. Ezen kívül bal szeme elvesztése miatt állandó könnyhullásban szenved, ami pedig a hígabb nedvektől megfosztja a vért. A húgyköves veselob pedig, amely először 19 évvel ezelőtt oly erősen támadta meg, hogy akkor éppen Itáliában tartózkodván, egészségének visszaállítására különböző orvosi tanácskozásokat tartottak és amely azóta nemcsak súlyosabb rohamokkal, de különböző kórtünetekkel is nem egyszer megújult – a betegség kezdetétől fogva még ma is gyötri a Méltóságos Bárót. Vizelete a legkisebb lovaglás, rázó kocsikázás után szerfölött véres, zavaros, az éjjeliedényben ujjvastagságnyira nyálkás salakot hagy hátra, továbbá dysuriával és más a húgykövel rokon kellemetlenségekkel kínozza. Mindezekre tanu az alulírt chirurgus is és a legtöbbjéről sok embernek van tudomása.

Mindezek egybevéve azt mutatják, hogy a testét már ifjúságától fogva különböző bajok gyötörték és gyöngítették. Ugyanannyira, hogy a házassági köteleességek rendes teljesítésére nem látszik alkalmasnak. Az orvoslást nem kecsegteti valami nagy remény, mert az annyira megrögzött és családi húgykő és az annyira állandó hasmenés aligha gyógyíthatók meg teljesen, ami mellett maga a jelen tény is tanuskodik. Mert jóllehet a leghíresebb orvosok gyógykezelték és különböző orvosságokkal élt, amint ezt a chirurgus bizonyítja és mások is tudják, mindamellett semmivel sem érzi magát jobban. Ilyen betegségek esetén, mely férj tudja teljesíteni házassági köteleességét? És ha a többiről ti. a mag hiányáról és a nemző szervek nem valami kedvező állapotáról nem is esnék szó, mi legalább nemhogy nem látjuk jónak, de sőt inkább megtiltanók a nemi élestről egy húgykövestől és véres vizeletben szenvedőtől, ha mindjárt ő maga valamelyes módon alkalmasnak tartaná is magát arra.

Ezek azok, melyeket a jelen esetben láttunk és az az ítélet, amelyet a látottakból és a chirurgus bizonyítékaiból igaz lélekkel hozhatunk,

Ezzel úgy gondoljuk, hogy a tiszteletreméltó consistorium követelményeinek, amennyiben a dolog természete megengedi, eleget tettünk.

Kelt ..., 1771. jun. 4-én.

Pataki Sámuel orvostudor s. k.

P. h.

Barra Ferenc orvostudor s. k.

P. h.

Lebrich József s. k.

Gyulai-ezred neves chirurgusa

P. h.”

A püspöki consistorium az orvosi véleménnyel nincs megelégedve, nem kielégítő. Kéri, hogy világosabban fejtsék ki a végső eredmény következő szavait: a házassági kötelezettség megfelelő teljesítésére nem látszik alkalmasnak. Alkalmas-e egyszerűen szűzzel való közösülésre? Megvolt-e az impotenciája a házasságkötéskor vagy nem? stb. Kéri az orvosokat, hozzanak az ő világos, biztos és határozott potenciájáról, vagy teljes impotenciájáról orvosi határozatot, de nem kétséges szavakkal, hanem oly abszolútul, hogy a consistorium világos, biztos ítéletet mondhasson.

Aztán újból pontokba foglalja össze különbözőképpen ismételve a már ismert kérdéseket. Az erre adott újabb orvosi vélemény ismeretlen, irataim között nincs meg s az erdélyi püspöki consistoriumnál való tudakozódás sem járt eredménnyel. De hogy az újabb vélemény valószínűleg kevésbé volt fenntartó és óvatos, onnan gondolhatjuk, hogy a házasság felbontása megítéltetett s az asszony nemsokára újból férjhez ment.

Pellengérre állított orvosok⁹

A páskilusok a XVIII. században nagy divatban voltak. Nem is annyira gúnyiratok ezek, mint inkább gyalázó iratok, melyek kíméletlenül belenyúlnak a családi élet szentélyébe, egyedüli céluk lévén másoknak a nyilvánosság előtt való meghurcolása. Egy ilyen verses gyalázó irat a Pasquilus de Dacia nevet viselő paskilus, melynek kezdete így szól:

„Ugyan eláradott Erdély Országában
A fajtalan élet, egész Dáciában stb.”

Ami ezután következik, az a nyomdafestéket nem tűri meg, de nem is érdekel minket, csak a végén levő néhány strófa, melyekben az orvosokat csipkedi meg. Hogy ki írta ezeket, nem tudni, de kézzől-kézre járt, s legtöbbször le is írták maguknak. A jelen páskilus alá ezt írta a jegyzőkönyv tulajdonosa:

„Ao 1728. áiebus Xbris
Ezen Pasquilust Doctor Pápai Ferenc Uram adta nékem Császáriban.”

Hogy mennyire el volt terjedve, mutatja az is, hogy Wespriemi István is ismerte s Biographiajában. Felfalusi életrajzában pár sort közöl is belőle.

A paskilusnak az orvosokról szóló strófái így szólnak:

„Doctori Titulust nem minden érdemel
Lugdunumi fák közt aki nyárban hever.
Padvában is tanul, de ott is rossz ember
Lovaniumban is, az hol foly a tenger.

Párisban tanulnak, jönnek Sorbonában
Rossz futó csikókat láthatsz Galliában
Nem lesznek paripák soha Angliában
Hogyha bójönnek is híres Dáciában.

Medicus doctorok itt is sokan vadnak,
Némellyek mind büszkék, mind pedig gazdagok,
Uraságra is ment egyike azoknak
A többi még eddig mind csak expectansok.

Ki uraságra ment annál több egy sincsen,
Oda vagyon most is császárunknál Bécsben.
Ennek az ő híre elment immár szépen,
Paris Pápai volt még ilyen Erdélyben.

Ennek successora magtalan asszonynak
Már gyermeket csinált jeles, szép dámának.
Ha két s három hétig edgyütt mulathatnak,
Reá felel méhekben hogy mindgyárt fogódnak.

⁹ Forrás: Pataki Jenő: Orvostörténeti morzsák a levelesládából. = Erdélyi Orvosi Lap 3 (1922) No. 11. pp. 184–186. (Részlet)

Némelyik próbálta, meg is adta árát,
Koporsóba zárta, s özvegységre urát,
Nem is látja szegény az ő maradékát,
Doctor uam hadgya másnak ezt a próbát.

Martinum Simoni bizony meg lehetne,
Ha pipát és jó bort rendköl nem szeretne.
Éjel nem aluszik, nappal döglik teste,
Délig elaluszik, van olyan diesse.

Ajtai uramat nem sok ur hivattya,
Nem tudom, hogy ötet mért nem respectálja?
Mert valaki ötet egyszer megpróbálja
Betegéhez jól lát, de csapni nem tudgya.

Enyedi uramnak bizony jobb lőtt volna,
Doctorsága helyett ha pappá lőtt volna,
Vagy professzorságot inkább tanult volna,
Mint idvezült, jeles, tudós, édes attya.

Vilhelmus Szebenben cural csak németet,
Franciát, olaszt és tót nemzetségeket,
A szegény magyarnak keveset segíthet,
Mem vészen én tőlem semmi becsületet.

Kótzéi ott vagyon, de patikájáért,
Nem adnék egy pint bort az orvosságáért
Nem keresem ötet az egészségemért,
Nem adnám leányát Szeben várossáért.

Felfalusi is él a Doctori névvel,
Köntöse áll rajta im csak fokkal s éllel,
Nem bír kétség kívül ő igen sok pénzzel,
Csak maradgyon otthonn az üres erszénnyel.

Doctorsága nállunk im nem igen böcses,
Discursussa is rosszsz, többire szemetes,
Patikáriusnak nem volna érdemes,
Mégis ha jól iszik, nyavalyás oly mérges.”

Az az egyetlen, aki „uraságra ment” kétségkívül Köleséri Sámuel volt, korának egyik legtekintélyesebb orvosa. Nagy vagyona tett szert, jószágokat vásárolt s jobbágysai voltak. Második felesége özv. gr. Lázár Györgyné: Bethlen Judith grófnő, a harmadik Thoroczkai Erzsébet. Kölesériről sok rosszat mondanak. Azt is állítják, hogy első feleségétől: Meder Asnathától nem is vált el törvényesen. E miatt sok baja is volt. Halála után is évekig tartott a perlekedés az özvegyek között. Az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában levő nagy halmaz perirat sokat tudna ezekről szólni. A páskilus írója is a Páriz Pápai successora alatt kétségkívül őt érti. Erdély protomedicussa volt s főkormányszéki tanácsos Nagyszebenben.

Simoni Márton, Ajtai András s Enyedi István többé-kevésbé jelentékeny orvosok voltak Erdélyben. Vilhelmusról s Kótzéi patikariusról semmit sem tudunk. Az utolsó két strófa elég élénk színekkel állítja szemünk elé Felfalusi egyéniségét.

Kiegészítésül ide iktatom egy rosszmájú kortársának feljegyzését róla. Nagyenyedi pap kortársa ezt írja róla: „Minthogy a Medicus Felfalusi Mihály csepegős orra, éktelen rút tobákos ember elannyira, hogy senki vele egy pohárból nem iszik vala, úgy szokta vala szembe gr. Teleki e füstös medicust megszólítani: Lelkem doktor lepcsese! Nem kedvelli vala a titulust, de viselnie kell vala”.

Jelmondatot nem csak uralkodók, de régi orvosaink is szoktak választani maguknak. Ezek felett viccelődik az alábbi feljegyzés:

„Septem Viratus Medicorum.

Köleséri. Jam dimitte servum tuum Domine in pace.

(Bocsásd el Uram a te szolgádat békességben.)

Ajtai. Deus nobis hæc vitia fecit.

(Isten szerezte nekünk ezt a nyugalmat.)

Pávai. Sat cito, si sat bene.

(Elég gyors, ha elég jól cselekszik az ember.)

Simoni. Vinum acuit ingenium.

(A bor élesíti az elmét.)

Enyedi. Invidus alterius rebus marcescit opimis semper avarus eget.

(Az irigy mások kövér javain soványodik, a fősvény mindig
szükséget szenved.)

Pataki. Dii omnia laboribus vendunt.

(Az istenek mindenkit megsegítenek munkájukban.)

Felfalusi. Strepit inter anser olores.

(A hattyúk között gágog a lúd.)”

A tréfás jelmondat faragó a fenti hét orvost pár szóval jellemezni kívánta a nevük után költött jelmondatokkal. Ez is körülbelül a fentebb közölt páskilus idejében készülhetett, mert amint kitetszik, Köleséri még élt (†1732) s Pataki már gyakorlatot folytatott (1725-ben végzett). A 70. év felé járó Köleséri állítólagos poligámiája miatt sok zaklatásnak volt kitéve élete alkonyán s erre találunk célzást a jelmondatban. Ajtai fiatalabb volt, de már visszavonult falusi birtokára. Az előbbi bibliai mondás, az utóbbi Vergiliusból van véve. A Pápaira írt jelmondatban is felismerhetetlenül észrevehető a kritika. Simoni, mint a páskilusban is látjuk, nagyon szerette a bort. Enyedi bizonyára irigy és fősvény lehetett. Pataki még csak pár éve telepedett le Deésen s így még se rosszat, se jót nem tudott róla írni a jelmondatok szerzője. Felfalusi azzal, amit a páskilus mond róla, jelmondatára igazán rászolgált. Patakit kivéve, mind a páskilusban is megénekelte orvosok. (...)

Orvosi naplókából¹⁰

Hatvani István debreceni híres orvos és professzor kora szokása szerint feljegyezte életrajzi adatait tanulásait, utazását s pontosan megörökítette azok neveit, akik adakozásaikkal lehetővé tették külföldi tanulását s orvosi kiképzését. Pontos jegyzéket vezetett gyermekei születéséről s haláláról is. Feljegyzéseiben sajnos nélkülözzük azonban az orvosi tanulmányaira vonatkozó adatokat: kik voltak tanárai, milyen tantárgyakat hallgatott stb. Tudjuk, hogy a természettannal tüzetesebben foglalkozott s Bernoulliak voltak a kedvenc tanárai. Orvostanárai közül csak egyről tesz említést egy rövid feljegyzésben, legalább én többhöz nem jutottam, pedig Miliesz Béla úr, tiszafüredi volt tanító és író – ki Hatvaninak anyai ágon leszármazottja volt s aki Hatvani kézirateit családi iratai között őrizte – másolatban állítólag mindent elküldött nekem.

Az orvosi tanulmányaira vonatkozó rövid feljegyzés a következő:

„A medikai előadásokat Koenig Mano med. dr. és prof. úrnál kezdtem meg 1747. jan. 16-án. Szept. 13-án fizettem 5 aranyat. Magánorvosi előadásokat jártam 1747. jan. 16-tól 1748. márciusig, mikor az egész medicinát elvégeztem, valamint a Physiologiát úgy az elméletit, mint a gyakorlatit. A rendes előadásokért fizettem 2 frt-ot havonként s így 14 hónapon át 28 rhenus frt-ot, azonfelül 3 hónapon át a magán előadásokért 6 frt-ot. Összesen kitesz 34 frt-ot. Ebben azonban nincs benne, amit a helvét hegyekbe tett növényteni kirándulásokon, valamint az anatómiai előadásokon a segítőknek és szolgáltnak adtam. Az egyes tanároknak is havonként egy-egy arany volt fizetendő, de nekem, amit fizetendő voltam, dr. Respinger úr elengedte.

Koenig Mano, az ifjabbik, baseli egy. tanár, 1698-ban született. Boerhaave-t hallgatta Leydenben, majd Párisban folytatta tanulmányait; itt főleg anatómiai ismereteit gyarapította. Hazatérése után nagy későre – 1732-ben – neveztetett ki az anatómia és botanika, majd az elméleti orvostan tanárává.”

*

Nagybaczoni Incze Mihály kolozsvári ref. esperes hasonló nevű fiát – ki később a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézet tanárává neveztetett ki – 1783 őszén felküldte Budára az orvosi egyetemre. Az édesapa sűrű levelezést folytat fiával, melyekben értesíti a kolozsvári eseményekről s sokat ír az itthoni orvosi viszonyokról s egyes orvosokról. Különösen sokat említi a fiánál csak néhány évvel idősebb Szóts Andrást, ki ez időben (1785-ben) jött haza s megkezdte Kolozsvárt orvosi gyakorlatát. Kitér szövegeiből, hogy Szótsben fiának vetélytársát látja. Leveleiből szemelvényeket közlök.

1785. május 19. „Dr. Szótsnek ugyan jól succedál itt dolga; néhány adósságát, mint hallom, Bécsben lefizette; sok úr lévén most itt, mindenütt benn van; de mégis fogyott az éjjeli strapácia miatt, melyeket az udvaroknál kell tenni. Az Isten áldja meg, engem is megsegített a köszvényben; midőn a fejembe kezd vala jönni, chinával étetett s míg lábra állhattam, szorgalmasan vigyázott reám. Dr. Patakit – ki most gr. Székely Ádámnál van – a hideg kilelvén sokat látogatta; ott is úgy látszik benn van. De csak jönnél haza, te is kapnál kenyeret.”

¹⁰ Forrás: Pataki Jenő: Orvostörténeti morzsák a leveles ládából. = Erdélyi Orvosi Lap 3 (1922) No. 11. pp. 184–186. (Részlet) + Pataki Jenő: Orvostörténeti morzsák a leveles ládából. = Erdélyi Orvosi Lap 3 (1922) No. 13. pp. 219–220. + Pataki Jenő: Adatok a magyar ifjak orvos nevelésének történetéhez. = Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából. I. Orvosi Szak. 25 (1903) No. 1–2. pp. 137–149. (Részlet)

1785. július 4. „Szöts igen szorgalmas betegek körül; épen némelyek az uri nemesek, vagy ketten ezért nem szeretik, hogy ha nem issza a beteg az orvosságot, haragszik, hamar felrugja, durván viseli magát, a borbélyokat mód nélkül contemnálja. Pataki pedig mód nélkül sokat enged nekik; ő keme ezt mondja: ezek is sok kárt tehetnek az embernek, az urak pedig egyik a másiknak átadják és így a doktornak épen nem jó haragosnak lenni; szóval Pataki igen placidus, humanus, a másik pedig – tenet sua jura... Igazán sokszor szánom dr. Szötsöt, hogy akinek eleitől fogva szép esze volt, pénze is lett volna a gazdag apjától, miért nem ment a több tudós nemzetekhez is experiálni.”

1785. július 24. „Igen óhajtunk ugyan látni, de azért ne praecipitáld magad a hazajöveltel; most is azt contraventálják dr. Szötsben, hogy bár jó doktor s szorgalmas betegek körül, csak a kár, hogy paraszt és nem volt feljebb Bécsnél, francia vagy más országokba. Bizony kár is, bátyádurad mindenkor azt mondta, hogy másutt kell elsőben megjárni, Bécs utoljára hagyni hazajöttében.”

1785. augusztus 11. „Dr. Szötsnek most szerencsétlen curája vaja Bánfi Elek szinte abszolválta fia körül, ki most hala meg; előbb azt mondta, hogy belső rheumája van, úgy is curálta; utoljára ábrázatját, minden részét kihányta a fene, és a volt a belső részén is, most már a vízkór is superveniált; annak okolják, hogy a rossz cura ölte meg. Most utoljára Pataki is járt hozzá, hogy eljött másunnán, de késő volt. Valami uri keresztelőben lévén az új curátor Kemény Sámuelnél, ott is az uri asszonyok azt mondták, hogy kár lenne ha Incze felebb nem menne, dr. Szötsben is ezt sajnálják, és az igen idején való házasságot.”

1786. január 4. „Radnótfáit ma este teszik koporsóba. ... Halála előtt két héttel panaszkodott változásról. – Neje egy uri asszonynál találkozáván dr. Szöts-csel, előhozódik az érvágás, kinek jó, kinek nem jó; a dr. commendálta, hogy az vérmes embereknek, mint Radnótfái igen jó. Neje haza menvén javasolja; ez azt mondja: az érvágástól nem fél, hanem a rossz következtől. Ráveszik, eret vágatnak Borbély Péterrel; e jól találta, estve be is kötötte, semmi baja nem volt. Másnap estve a majorból haza menvén rosszul kezdett lenni, vacsorára nem ett, lefeküdt, azután az érvágás helyét fájtatni kezdte; arra gyenge boros ruhát tévén, szünni kezdett, de ismét ujulni, és valami véres genyetség jönni ki; a hideg kilelte, többé fel nem kelt; a karja egészen feldagadt, nem mozdíthatta.

Az asszony az ablakon kinézvén és látván dr. Szötsöt, panaszkolta, hogy urának rosszul succedált az érvágás; a dr. felmenvén biztatta, hogy semmi se, ezt a kis hideget meggyőzhetni, orvossággal éltette, sokfélével, decoctummal kivált sokat, csendesítő laudanummal, vesicatoriummal etc. de mind hasztalanul; ritkán vala elméjén, fantaziás egy-két beszédből állott szava, többnyire aluszékony formán volt. Látván az asszony, hogy ura nem könnyebbül, sőt nehezedik, mondta, hogy hívjanak consiliumot, de ez nem ítélte szükségesnek; mikor végre Patakit hívatta, ez is későre ment; praescribált ugyan, amely után könnyebben is volt, de másnap dr. Szöts azt ismét félre tétette, maga mást adott. Pataki másnap elment látogatni, de többet nem praescribált. Az asszony nagyon nyugtalankodván, Szöts azt mondta: ne nyugtalankodjék; ne legyen az a mi van most, ha meg nem gyógyítja; holnap is jobban lesz; a mi úgy lett, hogy két hétre máj. 31. este 7 óra tájban a szava elállott és szüntelen aludván, 10 óra tájban végképp elaludt. ... Már most sokan járván halott nézni, az özvegyhez is, attól sokféle beszédek hallatnak, p. o. a ki azelőtt azt mondta: az Isten áldja meg ezt a Szötsöt, e bezzeg nem kényes, reggeli 4 órakor már meglátogatja a beteget, napjában háromszor is, most már azt mondja: senki sem hívta, az ördög csak hozta, látszik, hogy nem tapasztalt, paraszt, csak a bécsi kórházbéli vén asszonyokat és szegényeket gyógyította, nem az érdemes elévaló embereket; a doctorok mind csak egymásra néznek, hogy egymás ellen ne szóljanak, nem pedig az istenre, ezekre a sok árvákra (5-ön vannak, a 6-ikkal nagyon grávida) és a közjóra etc., ki tudná leírni a sok beszédet. Az igaz, hogy minden dr. Szötsöt okozza, Patakit pedig a későséggel, és a másik keze alá szólni nem akarással, hogy miután az a rossz curával csak elrontotta, végre kettőnek ne tulajdoníttassék a halála. Ő keme szerint elsőben

gyomortisztítóval kellett volna éltetni, mert sárvízzel tele vala a gyomra, nem pedig izzasztóval, a mit igen ártalmasnak mondott.”

*

1817-ben már a fiát küldi Nagybaconi Incze Mihály orvos-sebészi tanintézeti tanár medicát tanulni Pestre. *Ifj. Incze Mihály* atyjához írt leveleiből kiszedegettek egyet-mást, mik az akkori tanítási mód és tanulás megvilágítására alkalmasok. A pesti tanárok akkor főleg saját kézírataik alapján tanítottak, mit tanítványaiknak lediktáltak. A tanulókat hetenként kikérdezték s félévenként megexaminálták. Stáhly a bonctanból, Lenhossék az élettanból, Schuster németül a vegytanból kérdezte ki hetenként a tanulókat. Reisinger mindeniknek egy-egy ásványt szokott a kezébe adni s arról amit tudtak, le kellett írni s úgy visszaadni.

Eckstein többnyire tanítani szokott, az operációkat diktálta s cadaveren demonstrálta. Operáció nem sok volt s csak hétfőn és kedden 10–11 óra közt a praxis órán operált.

Benének szép előadásai nagyon tetszetek Intzének. Bene minden nap 7–8-ig tartott praxist, 8–9-ig diktálja a betegségekről való tudományt, kissé sebesen, úgyhogy egy óra alatt egészen kifáradnak az írásban. Délután 4-kor ismét felmennek a klinikára, kikérdezik a betegeket, s ha kell, praescribálnak.

Azonkívül állított fel a maga házánál egy institutum seu clinicum ambulatoriumot. Ezekre minden nap 2–4 óra között felváltva 2–2 hallgató elmegy hozzá. Bene az odarendelt betegeket előttük kikérdezi, egyikkel praescribáltat s a másikkal a protocollumot iratja. Vasárnap délután aztán mind elmennek hozzá, rendbe szedik s felolvassák egész heti munkájukat. Végre mindenkinek ad egy nevezetes könyvet, amelyet a héten el kell olvasni s belőle extractust csinálván, neki megmutatni. Ezenkívül azt is megígérte, hogy a városon levő betegeihez is elküldözgeti őket, hogy a városi praxishoz is hozzászokjanak.

Egyik-másik tantárgyból korrepetíciókat is vettek a hallgatók maguktól a tanároktól. Atyja 1821. augusztus 19-i levelében írja: „a prof. Schuster-rel való correpetitíódat nemcsak hogy helyben hagyom, de szükségesnek is látom; ilyenkor 2–3 aranyat fel nem kell venni, azt mindig megérdemli egy professor fáradságáért”.

Még be sem végezte tanulmányait, már inti atyja: „addig haza ne jöjj, míg Bécsen túl nevezetes külföldi országokat nem látsz, mert az adja meg a politurát. Addig csak fél szemed van és meg fogod látni, hogy a külföldi országokról való visszajövedeledkor milyen más szemmel nézel minden dolgot. Pestről egyenesen hazajönni gyalázatos volna.”

Az az időbeli közvélemény azt is nagy hibául rótta fel s nem igen bocsátotta meg, ha valaki tanulmányideje bevégezte előtt hazalátogatott, habár pár napra is, övéi közé kissé vakációzni. Az akkori emberek nézetét erről prof. Inczének fiához 1819. július 24-én írt levele következőleg világítja meg:

„Tegnap délután édes anyádnál köszönteni sokan lévén s többek közt a protomedicusné is ott lévén, feleségem kérde, hogy fia nem vágyik-e haza? – félig meddig vágyik, felelé, de azt írja, hogy mégis sokért le nem jőne, inkább tanul a helyett, az ura is – folytatta beszédét – meg nem engedné. A Barra hazajövedele is mennyi pletykára adott alkalmat; mikor haza jött, apja nem volt honn és ő künn járt; megérkezvén apja, 3 napnál tovább nem engedte itthon maradását; akkor sem volt szabad senkihez menni; kocsira ültette s visszaküldte. Oly nagy még ezen nem egészen felvilágosodott városban a praedudicium. A tegnapi köszöntők közül egy sem találkozott, a ki a lejövetelt helyben hagyta volna. Még egyik azt mondta: a biz’ olyan, mint mikor valaki nem várná, hogy a tojást kiköltse, hanem félidőben feltörné, hogy lássa meg milyen a csirke.” Efféléket hallva, nem merte fiának megengedni, hogy hazajöjjön, de hogy bizonyos családi ügyet elintézhessenek, nagy titokban Nagyváradra adtak egymásnak találkát.

Incze elvégezvén a medicát 1822-ben, Gyulafehérváron telepedett le mint kamarai főorvos.

